

Quan les masses feien història

La Ribera Baixa, 1890-1939

Ricard Camil Torres Fabra

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

VALÈNCIA, 2022

Col·lecció «Estudis Comarcals», 14
Dirigida per Enric Estrela

Edició composta amb el tipus Adobe Caslon, l'interior s'ha imprès sobre paper Claret 1.27 Literatura Color 03 de 90 g/m² i la coberta sobre cartolina Creator Silk de 350 g/m²

© 2022, Ricard Camil Torres Fabra

© 2022, d'aquesta edició Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona, 36 — 46003 València
Tel.: +34 963 883 169
contacte@alfonselmagnanim.com
www.alfonselmagnanim.net

Fotografies facilitades per l'Associació Cultural La Penyeta de Cullera.
Coberta i pàg. 8: Proclamació de la Segona República el 14 d'abril de 1931 al Casino Republicà de Cullera; autor desconegut. Fotografia pàg. 58: Proclamació de la Segona República el 14 d'abril de 1931 a la plaça de la República de Cullera, enfront de l'Ajuntament; autor desconegut.

ISBN: 978-84-7822-922-2
DL: V-454-2022

Disseny de la coberta i maquetació: Eugenio Simó / Manolo Sánchez

Imprimeix: IMPREMTA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

A Roser, sempre en ple floriment

CASINO REPUBLICANO

COMITÉ DE LA MARCHA
Allrean Martí-Nicola
Enrique Galatà-Aragó
Francisco Pons-Audó

Yacinti Casti Bellera
Policarpo Domingo
Salvador Sureda

Índex

Introducció	11
L'espai socioeconòmic a cavall de segle i les seues repercussions polítiques i socials	21
El microcosmos riberenc	21
Les forces d'oposició	30
Els aspectes econòmics	36
La recomposició del conservadorisme	40
El predomini republicà i la implantació de l'obrerisme. Les seues interaccions	42
L'impacte de la cosa pública en la població riberenca	45
Els successos de Cullera	51
L'agitació social després dels successos	54
L'abast de la dictadura de Primo de Rivera a la comarca	55
La Segona República	59
Convivència i conflictes	66
Temps d'eleccions i revenges	80
Els fets de 1934 i el trencament d'una aspra convivència	87
Lluita electoral i conflicte polític	92
Temps de guerra	101
La Guerra Civil	101
Els comitès riberencs	102
Les col·lectivitats i la revolució a la Ribera Baixa	105
Un nou problema: la població afegida. Els evacuats	116
Violència i repressió política	118

Les contradiccions de la violència política	122
Les Brigades Internacionals en la comarca i la derrota militar	129
Les fugides	130
La cinquena columna	130
L'adequació a la nova realitat	134
Entre la persecució i la redempció	139
Les complicitats legals	141
Cinquena columna i clergat	143
El desgavell de les autoritats davant de la cinquena columna	145
La crisi contínua fins al final de la guerra: la difícil convivència política	148
La rereguarda en guerra	150
El final	155
Annex. Víctimes mortals de la violència revolucionària a la comarca	161

Introducció

Si alguna pretensió té aquest treball, aquesta no és una altra que la de presentar de manera coherent una explicació aproximada del període en el qual *la història es va accelerar* amb la manifestació d'agents socials i polítics que abans no resultaven decisius,¹ és a dir, amb la irrupció d'elements que, tot i estar immersos en la població, no decantaven significativament les relacions socioeconòmiques i polítiques.

El període que ací s'examina va ser convuls en tots els aspectes, cosa que evidencien les enormes transformacions que es produïren, i, si bé existeixen nombrosos estudis al respecte que no detallarem ací, la nostra intenció és prendre la Ribera Baixa com a banc de proves pel que fa a aquesta acceleració històrica.

El sistema dissenyat per Cánovas amb la reinstauració monàrquica tenia com a objectiu estabilitzar el complex institucional que garantira el model liberal defensat per la Constitució de 1876. Ara bé, amb la finalitat d'acabar amb les divisions polítiques, el sistema refusava la via democràtica i optava per l'oligàrquica, canalitzada pel caciquisme. Aquest era el factòtum real que, des de les instàncies locals (ajuntaments i diputacions), proporcionava, a més d'un complex joc de relacions, uns resultats electorals programats de bestreta. La seua finalitat era obtenir una alternança en el poder dels dos partits dinàstics: liberal i conservador.²

Tot i l'enfonsament de la primera experiència democràtica i la instauració del sistema canovista, el cert és que les dos dècades finals del segle XIX i

1 TRAVERSO, E. *A sangre y fuego. De la guerra civil europea (1914-1945)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009.

2 Una visió panoràmica i acurada del període a CARR, R. (1996). *España, 1808-1975*. Barcelona: Ariel, 1996. Més concret: SUÁREZ CORTINA, M. (2006). *La España liberal (1868-1917). Política y sociedad*. Madrid, Síntesis, 2006.

les tres primeres del xx marcaren una enorme mutació social. El moviment obrer va organitzar-se, malgrat les confrontacions ideològiques, i desenvolupà una canalització de les aspiracions del proletariat. Contràriament, els sectors socials benestants mantingueren el règim restauracionista amb el mateix zel que el règim liberal vetlava pels seus interessos mitjançant un consens sobre les forces afavorides, però els valors republicans no desaparegueren d'una burgesia dinàmica, que es mantingué activa durant aquest període, i les mutacions del concepte de pertinença van encoratjar la repulsa davant del centralisme i van donar pas al desenvolupament dels nacionalismes anomenats despectivament *perifèrics* pel centralisme estatal.

Justament, aquestes amenaces per a la burgesia (moviment obrer, republicanisme, progressisme i nacionalismes) afavoriren l'entesa entre aquesta i l'Església, la qual es tornà de nou en un dels instruments més efectius de les classes dominants.

Gràcies a l'herència de les desamortitzacions i el desenvolupament de la xarxa ferroviària, essencialment, s'impulsà el capitalisme acompanyat d'una tímida modernització industrial i una estructura agrària punyent, amb una distribució de la terra espantosament desigual, i es donà pas a un exèrcit immensurable de llauradors en condicions de la més pura misèria.

El trànsit de segle va reafirmar aquest panorama: el creixement econòmic mai no va ser profitós de cara a l'uniformisme social. Ans al contrari, el sistema clientelista caciquil³ es mantingué aliè a les aspiracions socials i fortament repressiu vers aquestes. A més, els militars, cada vegada més convençuts que representaven els efluis nacionals, es mostraren disposats a defensar els interessos dels sectors socials més beneficiats.

Culturalment, lluny d'intentar integrar les classes desfavorides i davant l'amenaça que les classes benestants veien en el desenvolupament de l'organització obrera i republicana, aquestes reaccionaren mantenint altes taxes d'analfabetisme i deixant l'estructuració moral en mans de l'Església, fortament ultramuntana, immobiliària i reaccionària.

El canvi de segle vingué marcat per la pèrdua completa de les colònies americanes i asiàtiques. Si bé és cert que el seu impacte no repercutí tot just econòmicament i políticament, va encoratjar la mentalitat de l'època mitjançant la constatació de l'endarreriment espanyol i va obrir vies crítiques cap al sistema.

3 Paradoxalment, el caciquisme i el clientelisme alentiren el desenvolupament del poder central, a excepció de la Guàrdia Civil. La pròpia divisió administrativa continuava arrelada en l'esquema provincial de 1833. PRESTON, P. *Un pueblo traicionado. España de 1874 a nuestros días: corrupción, incompetencia política y división social*. Barcelona: Debate, 2019, p. 23-29.

Al País Valencià, Blasco Ibáñez capitalitzà aquest sentiment renovant el republicanisme⁴ (immers en les divisions entre progressistes, federals, centralistes i possibilistes) i organitzant un veritable partit de masses que contrastava amb els partits dinàstics per la seua massa social composta per petits propietaris, arrendataris, artesans, petits comerciants i professionals liberals, que es veien representats en la formació blasquista i els seus components democràtics, laics i reformistes. A més, presentant-se com a moviment interclassista, gràcies a la funció dels ateneus, els casinos i la premsa, també va atraure grans sectors obrers, sobretot jornalers.

Paral·lelament, el moviment obrer també s'havia anat organitzant. Els socialistes, agrupats en el PSOE i a l'espera del triomf revolucionari sobre la burgesia, exigien veritables reformes socials i descansaven sobre el seu braç sindical, la UGT; mentre l'anarquisme es trobava dividit entre el corrent sindical, també anomenat col·lectivista, i un altre partidari de l'acció directa. Les accions d'aquest darrer serviren com a excusa per a la repressió perpètua del sindicalisme àcrata. Amb tot, el sindicalisme anarquista, tal vegada pel seu esquematisme pragmàtic, va conèixer un fort desenvolupament.

També la mateixa concepció d'Espanya es trobava qüestionada. Les enormes diferències socioeconòmiques del territori i el menyspreu amb què l'Estat tractava tota manifestació cultural aliena als seus conceptes centralistes, a més d'ignorar els seus problemes, fomentaren el creixement dels *nacionalismes perifèrics*, que arrelaren sobretot al País Basc i a Catalunya. El País Valencià no presentà un nacionalisme reivindicatiu i organitzat fins als anys trenta, i s'enquistà en un mer folklorisme ranci sense substància, que el blasquisme aprofità com a element sentimental més que de seny.

Per la seua banda, l'Església s'atorgà el paper de defensora social davant aquests adversaris del sistema restauracionista, però s'ho prengué tan seriosament que ràpidament va actuar fora del seu àmbit propi mostrant el seu carisma totalitari, integrista i rector de l'Estat alhora que vertebrà els sindicats catòlics com els seus tentacles socials i els presentà com a superadors dels enfrontaments socials, encara que en la realitat actuaven com a matalàs dels sindicats de classe i la seua amenaça revolucionària. En l'àmbit agrari, que és el que ací ens interessa, no escatimà esforços per amansir la mà d'obra

4 Va ser federalista de la línia de Pi i Margall fins al 1896, quan fundà la seua organització política, unes vegades anomenada Fuerza Republicana i altres Unió Republicana. Ocasionalment es presentava junt a grups de Salmerón o Leroux. En 1894 fundà el rotatiu *El Pueblo*, i en 1903 la primera Casa del Pueblo per a obrers d'Espanya. En 1905, l'escissió del partit per part de Rodrigo Soriano el deixà fora de la política fins la imposició de la dictadura de Primo de Rivera.

jornalera, i, per tal de sincronitzar millor la seua tasca, es creà la Federació Valenciana de Sindicats Catòlics.

Davant la desaparició de les colònies, l'Exèrcit, dolgut per l'ultratge al seu honor en la desfeta del 98, aprofundí encara més en la convicció que personalitzava la seua concepció de la pàtria, però la realitat era que es trobava en un estat deplorable, rudimentari en tots els aspectes. Empès a reivindicar l'honor tacat i relegat a la presència a la península com a mer guardià de l'ordre, acceptà encantat l'aventura colonial al Nord d'Àfrica, possible gràcies als acords de la Conferència d'Algesires del 1906, que contemplaven un nou camp colonial amb el gran atractiu de la riquesa minera del territori.

Les campanyes militars, moltes vegades culminades en desastres, varen fer créixer la –real– sensació que els soldats, provinents la immensa majoria de les anomenades classes subalternes, no importaven per a res. Eren només carn de canó. La guerra va ser impopular des del primer dia, i la reacció popular davant la marxa contínua cap a l'escorxador dels mossos desenvolupà un potent antimilitarisme, que esclataria en disturbis gegantescos, com ara a Barcelona (la Setmana Tràgica) o en els successos de 1911, que mostrarien el potencial de les forces obreres i alhora varen estar explotats magníficament pels republicans. Les guerres colonials demostraren la diferència abismal que separava les elits del sistema de les classes mitjanes i més encara de les populars.

La falsa estabilitat que succeí a aquestes situacions quedaria de relleu amb la Primera Guerra Mundial. La guerra afavorí alguns sectors de l'economia valenciana, però el seu impacte en les classes treballadores fou més que negatiu: va augmentar l'atur, els preus es dispararen i els salaris baixaren, i així augmentà la conflictivitat social, que, en 1917, arribà al punt culminant quan una vaga dels ferroviaris valencians es generalitzà a tot arreu del País Valencià. La resposta governamental va ser, per a no variar, la declaració de l'Estat de Guerra i una repressió furibunda, que no acabà amb la conflictivitat obrera i es reprengué amb major ressò en 1919, d'ací que les protestes de 1920 foren avortades amb més duresa, si això era possible.⁵

L'hivern de 1917-1918, la denominada *grip espanyola* va fer aparició, culminant així el cicle epidèmic endèmic. El seu impacte sobre la població va ser colossal, i va aparèixer un mercat negre de sulfat de quinina, cosa que venia a mostrar les limitacions de la sanitat espanyola.

En tota aquesta conflictivitat, les dones jugaren un paper primordial. Davant l'escassetat i l'augment creixent dels preus, les aglomeracions de do-

5 Vid. ACOSTA RAMÍREZ, F. (coord.): *La aurora de rojos dedos. El Trienio Bolchevique desde el sur de España*, Granada, Comares, 2019.

nes davant dels consistoris o manifestant-se en demanda de millores i alterant l'ordre públic van convertir-se en freqüents.

Com que l'Exèrcit estava cada vegada més en la vida pública i convençut de ser el dipositari de les essències de la nació, arribà al punt que, en 1923, Primo de Rivera va efectuar el seu cop d'Estat, que va estar beneït pel mateix monarca, i es va instaurar una dictadura que pretenia salvar la corona, liquidar la guerra colonial i garantir l'ordre social. En la pràctica, els seus èxits van ser tancar el problema marroquí i un enlairament econòmic, però, en el terreny sociopolític, mostrà una pau social fictícia basada en la repressió d'anarquistes i comunistes i una certa tolerància vers els socialistes i la UGT, mentre la dictadura pretenia presentar-se com la solució dels conflictes polítics, per a la qual cosa fundà la Unió Patriòtica com a partit únic, una paròdia de partit de masses sense masses; el seu objectiu era formar un suport social: una veritable quimera. Es convertí de seguida en un cementiri d'elefants restauracionistes. En realitat, la UP (Unión Patriòtica) no passà de ser un club de fans del dictador i un reducte dels conservadors. Això sí, el fracàs principal dels objectius de la dictadura va ser mantenir la corona.⁶ Com el rei va ser el principal entusiasta de la *solució* militar als problemes d'Espanya i acceptà el cop de Primo amb satisfacció, dictadura i monarquia lligaren el seu futur.

Amb les raneres de la dictadura, es donaren tot tipus de projectes alternatius. Conferències, mítings, etc. de caràcter republicà i monàrquic se succeïren apilotadament. En aquell moment, les organitzacions republicanes havien aconseguit reorganitzar-se, i a més comptaven amb el suport obrer i amb la culminació dels pactes de Sant Sebastià, on s'arribà a l'acord de la solució republicana. Inclús sectors conservadors potents no van veure millor solució.

La desfeta de la dictadura s'emportà la corona en el mateix viatge. Amb la finalitat d'evitar la caiguda de la monarquia i mantenir la Constitució, es van acordar eleccions municipals confiant que l'entramat caciquil facilités el triomf monàrquic. El resultat va ser tot el contrari, i, quan la victòria del bloc antimonàrquic o republicà, com es vulga, es va fer públic, es desencadenà l'entusiasme popular. No debades el republicanisme es veia com un nou ordre social i cultural que obria les portes a una veritable democràcia i a la justícia social modernes.

Però les expectatives eren excessives. Els conflictes socials no desaparegueren —si no ho feia la diferenciació socioeconòmica, difícil era—, i és que

6 BEN AMI, S. *La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*, Planeta, Barcelona 1983. GONZÁLEZ CALLEJA, E. *La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930*. Madrid: Alianza, 2005.

la majoria dels successos que es produïren tenien per resposta la lentitud en aplicar la desitjada reforma agrària i l'ofensiva de la patronal.

El triomf electoral de la dreta en 1933 minimitzà, quan no buidà de contingut, bona part de la legislació del bienni anterior i provocà un seriós deteriorament del sistema democràtic, que desembocà en la revolució de 1934, i tot això en plena crisi econòmica. Els principis d'una república per a tots anaren diluint-se i les postures, radicalitzant-se. A més, la crisi econòmica mundial anava fent-se cada vegada més palpable, i la signatura dels acords d'Ottawa, on s'establí un sistema de preferències en les relacions comercials entre els països de la Commonwealth, tocaren de ple el sector agrari del País Valencià. L'aranzel britànic a l'arròs i la taronja minvà greument la capacitat exportadora valenciana, i les condicions climatològiques tampoc no acompanyaren.⁷

Gradualment, però de manera decidida, el conservadorisme a què el govern donava suport anà decantant-se vers postures d'extrema dreta i es revenjava de la legislació social anterior. A l'abolició de la Llei de Termes Municipals pel govern Samper i el control dels Jurats Mixtes per part de la patronal agrària, s'afegí la bel·ligerància dels propietaris. Per exemple, es prohibiren els relloges durant la jornada laboral, s'escatimaven salaris, es deixaven terres sense treballar per no donar jornals o es contractava esquirols, i pràcticament no es respectaven les Bases de Treball, entre altres accions. La despectiva, provocativa i humiliant frase de *Mengeu república!* o d'altres pitjors⁸ en boca dels propietaris com a resposta a les demandes obreres es va generalitzar impunement.

Com que la legalitat emparava aquesta ofensiva de la patronal, indirectament alimentava les consignes de la CNT, que definien el règim republicà com a element burgés de via de transmissió de l'evolució capitalista.

Conseqüentment, es produí un augment de la conflictivitat i sorgiren vagues per tot arreu, la majoria de caràcter defensiu, i totes elles reprimides sen-

7 Les economies de l'Extrem Orient, l'Índia, Amèrica del Sud i Sud-àfrica irrompien en l'esfera econòmica mundial amb un impacte espectacular. El comerç internacional es va enfonsar i va donar pas a crisis agràries, amb la qual cosa caigueren els preus i es crearen excedents, mentre les deprecacions, els caos monetaris i les fallides bancàries feren la resta per a globalitzar la fam i la misèria. Donava la impressió que el capitalisme s'estava suicidant, per això no estranya que molts contemplaren l'URSS estalinista com un model atractiu per la seua fermesa, èxits col·lectius i modernitat. MAZOWER, M. *La Europa negra*, València, Barlin Libros, 2017, p. 149-176.

8 En 1934, els treballadors del Sindicat de Regs demanaven un duro d'augment salarial esgrimint que no podien mantenir els seus fills. Un gran propietari suecà respongué que feren com els gossos, que, si tenen set cries i sols poden alimentar-ne tres, en tiren la resta a la séquia. CALZADO ALDARIA, A., *op. cit.*, p. 48.

se contemplacions; per això, els sindicats de classe respongueren amb l'acostament de postures per tal de mostrar una major capacitat d'acció mitjançant els fronts únics. El màxim exponent va ser la vaga revolucionària asturiana i també la postura de la Generalitat. En canvi, el País Valencià es va mantenir relativament aliè, cosa que no impedí que es decretés l'Estat de Guerra, aprofitat per a suspendre dels consistoris alcaldes i regidors d'esquerres i un bon nombre de blasquistes. La vida política municipal quedà paralitzada.

La repressió gegantesca que va patir el proletariat organitzat i el profund detriment democràtic obrí el camí a l'acostament de les forces d'esquerra, que culminà en la formació del Front Popular, una estratègia electoral encaminada a frenar l'ofensiva dretana que tenia l'objectiu d'aconseguir un govern republicà sustentat pels socialistes⁹ amb el suport de la resta de formacions esquerranes. A Catalunya, adoptà el títol de Front d'Esquerres, i al País Valencià es va configurar amb l'esquerra republicana (IR i UNR), els socialistes amb els seus satèl·lits (UGT i Joventuts Socialistes), els comunistes, el Partit Sindicalista d'Àngel Pestaña, els trotskistes del POUM, els nacionalistes (Esquerra Valenciana i Partit Valencianista d'Esquerra) i grupuscles federals.

Poc va durar la tranquil·litat després del triomf electoral del Front Popular. Les dretes no assumiren la derrota en les urnes, i, des del mateix dia 16 de febrer, començaren a conspirar per efectuar un cop d'estat. En realitat no va costar molt incitar a la rebel·lió. Les trames colpistes venien de lluny, des del mateix dia que va caure la monarquia, i, com la dreta en allò de la democràcia no es trobava còmoda, contemplava la *solució* de la força d'allò més atractiu.¹⁰

El cop arribà a l'estiu del 1936, i el seu fracàs obrí la porta a la Guerra Civil. El País Valencià restà fora de la influència dels revoltats i les masses passaren a realitzar l'anhelada revolució. Sense pretendre-ho, el cop afavorí la desintegració del poder central i les relacions socials canviaren, donant el domini als revolucionaris. Fins a les acaballes de 1936, el poder central no va veure premiats els seus esforços de reorganització, mentre la guerra afavorí que a la rereguarda es desencadenara una furibunda repressió vers l'enemic de classe. A partir d'aleshores, la República, sempre en desavantatge davant l'enorme superioritat dels aixecats gràcies al suport de nazis i feixistes i l'hostilitat internacional, anà desfonant-se fins del triomf franquista.

9 Per al moviment socialista, VALERO GÓMEZ, S. *Republicanos con la Monarquía, socialistas con la República. La Federación Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2015.

10 VIÑAS, Á. *¿Quién quiso la guerra civil?* Barcelona, Crítica, 2019.

Aquest esquema elemental, l'aplicarem per tal d'examinar el comportament de la comarca riberenca, i esperem que tinga utilitat per a situar punts de partida per tal que futurs investigadors desenvolupen les seues tasques sobre els temes compresos, o siga, el període de la crisi de la Restauració, inclosa la dictadura de Primo de Rivera, la Segona República i la Guerra Civil al marc geogràfic de la Ribera Baixa.

I per què aquest petit indret del País Valencià? Doncs no sols per fer exercicis de microhistòria o història local, com es vulga, que també, sinó sobretot per la riquesa d'esdeveniments que oferí la comarca i també pels magnífics suports documentals que hi ha.

L'Arxiu Històric Municipal de Sueca (AHMS) resulta una garantia al respecte. A més, la seua ordenació i catalogació és immillorable. No debades, el seu arxiver, Joan Francesc Pi i Aparici, cuida que així siga, perquè és un excel·lent professional a més d'una magnífica persona.

De gran importància també podem titllar l'Arxiu Històric Municipal de Cullera (AHMC), que, malgrat l'herència de Francesc Giner, no ha aconseguit mantenir-se en un estat ideal i resulta més bé caòtic i descuidat, i això que el contingut és més que interessant.

També Almussafes presenta un molt bon arxiu (AHMA), encara que, com està estructurat d'una manera excessivament tècnica, resulta de difícil consulta per als no especialistes, la qual cosa queda solucionada amb l'interès i la capacitat dels encarregats.

Un arxiu municipal sorprenent per la seua documentació ingent és el d'Albalat de la Ribera (AMA), tot i que no disposa de personal estrictament dedicat a l'arxiu i la seua ordenació no és la més adequada per als investigadors. Amb tot, les facilitats i amabilitats rebudes al llarg de les meues visites han fet possible superar de debò l'obstacle.

Menys sort ha tingut l'Arxiu Municipal de Sollana (AMS), al nostre parer excessivament expurgat i amb una estructura a mida del secretari municipal difícil d'adaptar a les necessitats dels investigadors. Encara així, no s'ha de menysprear.

La comarca, a més, presenta més fonts documentals, riques també, com les hemerogràfiques. A la Biblioteca Municipal Històrica de Sueca (BMHS), es troba tota la sèrie de publicacions periòdiques de la població, un bon grapat i dispar des del punt de vista ideològic, d'importància capital; el mateix que altres publicacions periòdiques locals de Cullera que són a l'AHMC.

I d'arxius secundaris com ara els de cambres agràries, sindicats rurals, sindicats arrossaires, el port de Cullera, la Séquia Reial del Xúquer, etc.,

sense oblidar els particulars, també existeixen uns fons magnífics que serveixen en nombroses ocasions per arrodonir punts específics, als quals s'han d'afegir els arxius judicials, especialment el de Sueca per ser cap del partit municipal, encara que les expurgacions arbitràries que ha patit s'han endut per davant documentació interessantíssima i irrecuperable.

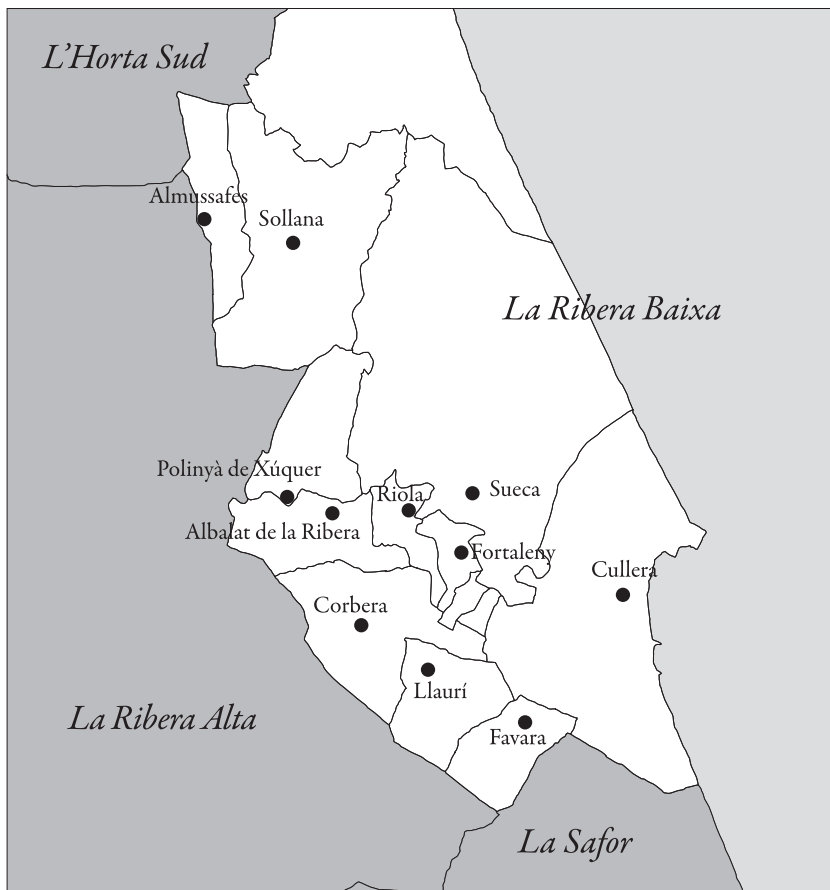
Al mateix temps, d'associacions culturals potents, no en falten a la comarca, i algunes s'han dedicat a arregar fons molt importants, com ara l'Associació la Penyeta de Cullera, que presenta un catàleg de més de 4.000 fotografies, i Cullera Laica, amb un fons documental molt atractiu, especialment de finals del segle XIX, per no fer-nos extens, tot i que cal apuntar que qui escriu aquestes fulles aconseguí efectuar al voltant d'un centenar d'entrevistes entre 1989 i 1993, que ingènuament donà a l'AHMC desconeixent la sort que patirien. Afortunadament, l'essència de les entrevistes ha estat emprada de la manera més profitosa possible en les seues publicacions.

Geogràficament parlant, la Ribera Baixa arrambla la part final del recorregut del Xúquer fins a la seua desembocadura a la Mediterrània pel terme municipal de Cullera, i, a la part alta del riu, queda la comarca de la Ribera Alta.

El seu territori és pràcticament pla si exceptuem alguns indrets, com ara la serra de Corbera, i algunes cotes baixes dels darrers contraforts del sistema Ibèric. Es tracta de l'anomenada muntanya de les Raboses al terme municipal de Cullera, mentre que, al de Sueca, es troba la muntanyeta dels Sants, un petit promontori que no arriba a l'alçada dels 30 metres d'altura i domina l'Albufera, una bona part del territori de la qual s'inclou en la comarca de la Ribera Baixa. La part litoral pertany al golf de València, trencat pel cap de Cullera.

Les poblacions que tradicionalment i administrativament s'inclouen en la comarca no corresponen totes en realitat a la seua estructura geogràfica física: Albalat de la Ribera, Almussafes, Benicull de Xúquer, Corbera, Cullera, Favara, Fortaleny, Llaurí, el Mareny de Barraquetes, el Perelló, Polinyà de Xúquer, Riola, Sollana i Sueca, tot i que el Perelló i el Mareny de Barraquetes són entitats menors que anteriorment eren pedanies suecanes, i, per l'apuntat més amunt, centrarem la nostra atenció especialment en els municipis d'Albalat de la Ribera, Almussafes, Cullera, Sollana i Sueca, i recorrerem a la resta en cas imperatiu.

D'aquesta manera, intentarem retornar de manera sintètica, però ordenada, comprensible i coherent, una explicació d'una part del passat a la societat que la va confeccionar: la Ribera Baixa, la comarca que em va veure créixer.

Mapa de municipis de la Ribera Baixa. Elaboració pròpia a partir de https://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Mapa_de_la_Ribera_Baixa.png. Consulta feta el: 28-09-2021. Fet per: Montxo Vicente i Sempere.

L'espai socioeconòmic a cavall de segle i les seues repercussions polítiques i socials

EL MICROCOSMOS RIBERENC

La Ribera Baixa va conèixer des de les dècades finals del segle XIX la implantació definitiva del sector de la sericultura acompanyat d'una expansió constant de l'explotació tarongera,¹¹ constatable no tan sols en les estadístiques, sinó també en les nombroses restes arquitectòniques que han incidit en el conjunt espacial de la comarca¹² i en els canvis ocorreguts en les relacions socials dels seus habitants, que varen donar lloc a una conformació particular de l'estructura de la propietat de la terra i dels sistemes de tinença. Analitzant aquesta realitat, distanciada de la tòpica i costumista imatge idíl·lica d'un *Levante feliz*,¹³ resulta imprescindible reelaborar el discurs tradicional quan observem la situació real de les principals poblacions de la comarca.

En el plànol purament social, les desigualtats oferien una panoràmica ben diàfana, ja que es podia constatar l'existència d'una oligarquia ancorada

11 Cfr. DD AA. *La qüestió agrària al País Valencià*. Barcelona, Aedos, 1978. p. 19 i s.

12 Cfr. CALZADO ALDARIA, A. i TORRES FABRA, R. C. «Catalogació del patrimoni industrial de la Ribera Baixa». En *Butlletí de l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial*. Número 4, primavera-estiu 1993, p. 7-11.

13 Cfr. ALCÁZAR I GARRIDO, J. *Temps d'avalots al País Valencià (1914-1923)*. València, Diputació de València, 1989. Donat que tractem d'una comarca marítima, la Ribera Baixa presentà un marcat caràcter contrabandista. SILVESTRE I DIAGO, R. contrasta aquesta activitat com a més que comú al segle XIX. Cfr. «Les revoltes de 1869 i 1872». Cullera. Programa de festes. Ajuntament de Cullera. 1997, p. 76-78. Segons Salvador Borràs, el contraban va estar prou permès fins la Segona República i hi participava prou gent. El producte més comú va ser el tabac, malgrat que, durant la dictadura de Primo de Rivera, prengueren prioritat les màquines d'escriure. La Guàrdia Civil no va mostrar interès en la lluita contra el contraban, donat que, seguint a Borràs, també hi participava. La Segona República intentà frenar sense èxit aquest negoci. Va ser el franquisme el que cercenà la pràctica en teoria.

en l'entramat caciquil, que abastava tots els aspectes de la vida quotidiana, incloses les relacions socials.¹⁴ Davant d'aquesta dominació, anava dibuixant-se una classe mitjana que descansava sobre els professionals liberals (metges, comerciants i advocats, sobretot). L'ur tendència política era decantar-se vers el republicanisme com a efecte opositor i dipositori d'una organització basada en la bel·ligerància vers les forces caciquils. Com a darrer grup social, trobem els llauradors, dividits entre els potents arrendataris i els mitjans propietaris, que basculaven entre les dos forces anteriors, i un ample proletariat agrari, al qual s'afegien de forma pendular els petits propietaris, que també presentaven una doble vessant: d'una banda, els jornalers, que es trobaven dintre de les relacions clientelistes caciquils, generalment sota la tutela dels sindicats catòlics, i, d'una altra banda, la resta, que, lluny de presentar una massa descontrolada i desorganitzada, presentava característiques associatives potents i definides no dedicades únicament a la resistència davant del capital, sinó capaces d'entaular estratègies puntuals i realistes que escapen a la concepció excessivament àcrata que se'ls ha volgut atribuir.

El retrat del primer grup, que no té res a envejar al dels *señoritos* de l'Espanya latifundista, podem trobar-lo en la persona de Juan José Rico Ferrer (a) *Macoc*, personatge que sortirà prou sovint al llarg del present treball, gràcies al fet que disposem de les seues memòries inèdites i a més pel pes aclaparador que jugà en la política local cullerensa, i per extensió riberenca. Nascut a Cullera en 1885 a la seu d'una família de grans propietaris agraris, rebé d'aquesta una educació profundament conservadora cursant estudis en col·legis religiosos i traslladant-se a Madrid per tal d'efectuar els estudis superiors. Com a regla general, l'*orizocràcia* riberenca tenia la tendència que els seus descendents es formaren en dos àrees fonamentals: legislativa i tècnica; en el cas de la darrera, sempre en la seua vessant agrària. Així, Rico tornà a Cullera en 1906 amb el títol d'enginyer agrònom.

La vida d'aquestes persones fluctuava entre la supervisió de les seues propietats i la comoditat que les seues rendes els oferien: trasllat durant l'estiu al xalet de la platja, estades a la seua casa del Brosquil (pedania cullerensa) en les temporades de l'arròs, estades en balnearis, viatges freqüents per tal de conèixer món, etc., incloses visites com a l'Exposició Universal de Barcelona en 1930.¹⁵ A més, com es tractava d'un reduït grup social, la tendència de les famílies era la d'unificar patrimonis mitjançant matrimonis.

14 Les candidatures de Peris Mencheta, Marqués de Castellfort, i Emeterio Muga (diputat per Sueca en 1905) van ser les més patrocinades pel sector caciquil riberenc.

15 RICO FERRER, J. J. *Memorias*. Manuscrit inèdit. Arxiu Particular de Joaquín Rico Casamijana. Cullera. p. 1-23.

La resta del temps lliure, que per a aquestes persones era molt, la dedicaven a la devoció mariana i, com no, a la seua participació en la política local amb clars interessos particulars. Així, Rico milità en el Partit Liberal com a regidor i arribà a l'alcaldia en 1913, que ocupà ininterrompudament fins al 1923 declarant-se «monàrquico por herencia y principio»,¹⁶ cosa que feia que despreciara els polítics no dinàstics.¹⁷

La dinàmica política es desenvolupava als casinos, on les postures es radicalitzaven, d'ací que destacara el Casino Conservador, transformat després en monàrquic fins al 1927, per a convertir-se després en la seu de la Unió Patriòtica. Des d'aquests casinos, es promocionaven les candidatures de Peris Mencheta,¹⁸ Marqués de Castellfort i Muga.¹⁹ El districte electoral de Sueca solia estar *arreglat* pel Senat,²⁰ però els cacics estenien els seus tentacles a bona part de les institucions locals: el jutjat municipal, la comunitat de llauradors, el sindicat de policia rural, el sindicat de recs, etc. Tots estaven controlats per l'horizocràcia riberenca.

En canvi, no ocorria el mateix als ajuntaments. A Cullera, únic poble de la Ribera Baixa, junt a Sueca en algunes ocasions, on la representació estava més repartida per la potència blasquista amb el suport del proletariat agrari –com veurem després–, al canvi de segle, de 18 regidors, només se'n comptabilitzaven 8 monàrquics al consistori. La resta eren republicans, que obstruïen tant com podien el quefer dels cacics locals fins a l'arribada de la dictadura de Primo de Rivera,²¹ que es va viure com una continuació de la situació anterior, de manera que el primer tinent d'alcalde cullerenc, Manuel Gómez, no acudia al consistori per viure a València.²² La situació donà pas a una lluita pel poder municipal per part dels conservadors cullerencs, cosa que causà dimissions i conspiracions fins que Rico es convertí en l'al-

16 Ídem, p. 27.

17 Ídem, p. 29.

18 Francisco Peris Mencheta, València, 1844 - Barcelona, 1916, periodista, director d'uns quants rotatius i després propietari d'*El Noticiero Universal*, de Barcelona, *El Noticiero*, de Sevilla, *La Correspondencia de Valencia*, i, com no, l'Agència Mencheta. La seua amistat amb Alfonso XII i Alfonso XIII el catapultà a la política activa, de manera que fou diputat i senador vitalici. A la seua esquena descansa la construcció dels ponts de ferro de la comarca.

19 Emeterio Muga, Saragossa, 1877 - València, 1956. Coronel de Cavalleria, destacà per la duresa repressiva de protestes populars a Catalunya, el País Valencià i Navarra. Amb la caiguda de la dictadura de Primo de Rivera, passà al Partit Republicà Radical i fou governador civil de Biscaia i Guipúscoa entre 1933 i 1935.

20 YANINI, A., «Evolució del caciquisme: el districte electoral de Sueca entre 1876-1901», *Quaderns de Sueca*, 6, 1984, p. 55-70. RICO FERRER, J. J. *Memorias, op. cit.*, p. 32.

21 El mateix Rico manifestava que «Cullera era una de las poblaciones que mayor tiempo estuvo en poder de los republicanos en los últimos 30 años». Ídem, p. 45.

22 Ídem, p. 34

calde en març de 1927, lloc que ocupà fins al gener de 1930 declarant-se un «gran admirador de Primo de Rivera».²³

El mandat de Rico significà, segons ell, un període d'expansió local degut a les obres públiques mampreses: clavegueram –més bé es tractava de desaigües–, pavimentació de carrers (uns empedrats, altres, la majoria, aplanats), voreres, endreçament del mercat mitjançant una reforma en 1927, aigua potable, enllumenat,²⁴ etc. Rico es pavonava d'haver fet desaparèixer «la embriaguez, al igual que las casas de juego», reglamentà els prostíbuls i va fer que els gossos solts desaparegueren: en total 1.200 animals durant el seu mandat.²⁵

L'actitud del grup aristocràtic, doncs, es fonamentava en un posicionament clar: conservadorisme a ultrança, militància més eclesiàstica que catòlica i manipulació total sobre la població. Si, durant els primers anys del segle, els republicans²⁶ havien aconseguit fer-se un lloc al sistema, durant la dictadura foren piconats.

Per tal de veure el potencial d'aquesta orizocràcia, examinem els seus centres de transmissió de poder:²⁷

ASSOCIACIÓ	POBLACIÓ	DATA DE CONSTITUCIÓ ²⁸	MEMBRES	PRESIDENT
Partido Monárquico	Sueca	1870	n/d	n/d
Partido Católico Monárquico	Sueca	1870	n/d	n/d
Partido Liberal	Sueca	1870	n/d	n/d
Círculo de la Firmeza	Sueca	12-1873	70	Feliciano Ortells
Círculo Tradicionalista	Sueca	10-1-90 ²⁹	n/d ³⁰	n/d
Círculo Liberal ³¹	Sueca	20-3-1892	203	Vicente Serra

23 Ídem, p. 38.

24 Les dos companyies distribuïdores d'electricitat que prestaven servei a la població eren Mijares i Volta, SA. Rico acabà donant la concessió a aquesta darrera, que actuà arbitràriament, i, en temps de la Segona República, es demostrà que no actuà amb honestedat presumible, com veurem. La llum es pagava mitjançant un contracte fix mensual, ja que els usuaris tenien pànic que la companyia els instal·lés un comptador. Ídem, p. 47.

25 Ídem, p. 100.

26 La vitalitat del republicanisme a la comarca queda reflectida en l'elecció com a diputat pel districte de Sueca d'Adolfo Gil i Morte en les eleccions de 1903. Va ser el primer diputat republicà valencià de la història. CAMPILLO, X. *Assaig de cronologia històrica de Sueca (1899-1999)*, multicòpia. BMHS.

27 A l'AHMS, Gov 263, es troba tota la sèrie societària de la localitat.

28 Moltes vegades no es correspon a la data veritable i es tracta d'una adequació dels estatuts. Arxiu del Govern Civil de València. AGCV. Llibre de Registre d'Associacions. LRA.

29 Ja estava constituït en 1880 com a mínim.

30 En 1893 tenia 213 socis. En 1917, 300. AGCV. LRA.